

HAGYOMÁNY

Egy korai kutatás eredményei

Györffy István a Fekete-Körös völgyében

2014-es Néprajzi Múzeumi bemutatkozása óta az ország több városában (Mezőkövesd, Karcag, Szolnok, Miskolc) volt látható Györffy István egyik első és mai napig meghatározó terepmunkájának – a Fekete-Körös-völgyében végzett kutatásának – tárgyi anyagát és vizuális dokumentációját bemutató kiállítás *Erdélyen innen – Alföldön túl – A Fekete-Körös völgye a századfordulón* címmel. Kutatása eredményeit a terepmunkát követő években Györffy több tanulmányban közzétette hozzávetőleg egy tucatnyi fotó és rajz kíséretében, az összegyűjtött tárgyi anyag, valamint a több mint 270 darab negatívot számláló fotódokumentáció azonban mostanáig nem került bemutatásra.

Györffy István kolozsvári egyetemi éveit befejezése után, 1906-tól a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának napidíjas gyakornokaként bekapcsolódott a múzeum Bátky Zsigmond által meghatározott tervébe, az ország néprajzilag még nem kutatott területeinek vizsgálatába. Első nagyobb, Ipoly-vidéki, Hont megyei gyűjtőútja után, Bátky ösztönzésére és az akkortájt a nagyszalontai gimnáziumban tanító Viski Károly többszöri hívására, a Fekete-Körös völgyének kutatását tűzte ki célul. *„Elrejtett, gazdag zugoknak mondják ezt a helyet”* – írta Viski,¹ ösztönzőképpen a fiatal tudósna, aki válaszelevelében biztosította a tanárt, hogy szeretné már *„színről színre látni ezt az élelmes magyarságot”*.² Első alkalommal mindössze néhány napot töltött 1910. december 8. és 13. között az ugyancsak gyakornokként dolgozó Schmidt Tibollal a nagyváradi országos vásáron és Belényes vidékén. Negyvenhat napos, átfogó gyűjtőútjára a rákövetkező év, 1911 augusztusában és szeptemberében került sor. A Néprajzi Múzeum adattárában őrzött úti elszámolás segítségével részletesen nyomon követhetőek a gyűjtőút során Györffy által végiglátogatott települések: Belényes, Köröstárkány, Tárkányka, Dragánfalva, Henkeres, Várasfenes, Körösjánosfalva, Belényessonkolyos, Magyarcséke, Magyarremete, Gyanta, Kisháza, Tenke, Tenkegörbed, Belényesújlak, Vaskóh, Rézbánya, Kisnyégerfalva, Tenkeszéplak és Bélfenyér. Köröstárkány és Belényes volt számára a bázis, innen látogatott el vonattal, kocsin vagy gyalog a Fekete-Körös-völgy településeire, némelyikre több alkalommal is ott-tartózkodása idején. Elszámolásában pontosan rögzítette a vonatjegyek, kocsitak árait, valamint hogy a budapesti, nagyváradi vagy belényesi állomáson mennyit fizetett a hordárna, aki nagyméretű fényképezőgépeit és a hozzájuk tartozó több tíz kilónyi üvegnegatív lemezeit is tartalmazó nehéz csomagját szállította.

A későbbi tanszékalapító néprajztudósna már ebben a korai kutatásában megmutatkozik az a történeti néprajzi megközelítés, amely későbbi munkáinak is jellemzője. Kutatási és gyűjtési módszereiben, valamint eredményeinek publikálása során kirajzolódik az általa képviselt újító szemlélet. *„Györffy István jelentősége elsősorban abban áll, hogy a földrajzi, az antropogeográfiai–emberföldrajzi stúdiumokon nevelődött, a természettudományi gondolkodásban iskolázott etnográfusoknak példát adott arra, hogy a történettudomány fegyverzetével is közeledjenek a hagyományos közösségek kultúrájához.”*³ A fekete-körös-völgyi gyűjtést intenzív levéltári kutatás előzte meg, amely segítségével rekonstruálhatóvá váltak az évszázadok alatt bekövetkezett társadalmi-történeti-kulturális változások a vizsgált területen. E komplex megközelítés eredményeként állapította meg Györffy, hogy a Fekete-Körös völgyében mind földrajzilag, mind etnikailag szigeteket képező magyarság a középkorban még összefüggő egységet alkotott az Alföld népével. A XIII. században megkezdődött a románság beköltözése és számarányának folyamatos növekedése, amely a fekete-körös-völgyi magyarság fokozatos elszigetelődéséhez vezetett.

¹ Györffy István: A Fekete-Körös völgyi magyarság. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. 5–6.

² Uo. 9.

³ Filep Antal: Györffy István élő öröksége. 125 éve született, 70 éve hunyt el a magyar néprajz klasszikus mestere. In: Széphalom – A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 2009. 19. kötet. Szerk.: Kováts Dániel. Sátoraljaújhely, 2009. 517–537.

Feltételezései szerint a völgyben a XIX. századra kisebbségbe került és elzártságban élő magyarság körében megmaradtak, és ezáltal később is jól kutathatók és kimutathatók maradtak kultúrájának, életmódjának archaikus vonásai. Vizsgálódásai során a kultúra minden területén, akár a településnéprajzot, építészetet, lakáskultúrát, vagy a viseletet tekintette, ezeket az általa *ősinek* nevezett archaikus vonásokat kereste. „*Van Bihar vármegyének egyik félreeső zugában Belényestől nyugatra oláhság [románság] közé beékelve egy érdekes magyarlaktá vidék, mely úgy nyelvben, mint néprajzi sajátóságokban nagyon sok ősi elemet őriz éppen ezen elzártsága miatt.*”⁴

Györffy István kutatásának idején Nagyváradtól mindössze 60 km-re, délkeletre, az Alföld és az Erdélyi-szigethegység között a Fekete-Körös mentén körülbelül húszezer magyar élt mintegy tizennyolc településen. A völgy földrajzilag két jól elkülöníthető egységből, az Alföld felé nyitott, laposabb Alsó-völgyből, valamint a Béli- és a Bihar-hegység által körülzárt Felső-völgyből áll. Az Alföld és Erdély között elhelyezkedő, de néprajzilag önálló egységet alkotó terület kulturális elemeiben mindkét szomszédságában lévő vidék sajátosságai megjelentek, leginkább azonban alföldi hatások érvényesültek. A geográfus végzettségű Györffy által térképeken alaposan dokumentált településszerkezetek jól mutatják a vizsgált terület két részének markáns különbségeit. Az Alsó-völgy települései (Gyanta, Tenke, Bélfenyér, Kisháza, Tenkeszék, Magyarcséke) nagyobb területen elhelyezkedő, több utcás, alföldisebb jellegű, síkvidéki falvak, ahol „*két telek dől véggel egymásra*”.⁵ A Felső-völgy települései (Vásraszemes, Rézbánya, Vaskók, Köröstárkány, Kisnyégerfalva, Körösjánosfalva, Belényessonkolyos, Belényesújlak, Magyarremete) szűk völgyekben hosszan elnyúló, általában patak mentén elhelyezkedő, teraszos, egy utcás falvak, ahol a telkek végei kétoldalt a dombokra futnak fel. A Felső-völgy falvaiiban az erdélyies telekelrendezés a jellemző, ahol az utcára merőlegesen állnak a lakóépületek, párhuzamosan a melléképületek. Így a „*legtöbb községben a csűr bizonyos meghatározott, egyenlő távolságban van az utcától, ennél fogva a csűrök sora egy csaknem szakadatlan láncolatnak látszik*”. Az alsó-völgyi települések inkább átmenetet képeznek, ahol „*[...] a telkek kicsinyek. Csűr nincs [...]. Az ilyen telkek tulajdonképpen egy udvar.*”⁶ Györffy tanulmányaiban plasztikus leírást ad minden általa kutatott dologról (ház, kemence, tornác, viselet stb.) pontos anyag- és méretmegjelöléssel. A *Néprajzi Értesítő*ben két részben megjelent *Dél-Bihar falvai és építkezése* című írásában részletesen leírja a portákra, a mindennapi élet és gazdaság helyszíneire jellemző méretarányokat, léptékeket. „*Tárkányban egy rendes telek 12 m széles és 50–100 m hosszú. Maga a ház 6 m széles és 12 m hosszú, szegényes ház 5 m széles és 10 m hosszú.*”⁷ A lakóépületek – mint a XIX. században a magyar nyelvterület túlnyomó részén – háromszatúak, szoba–konyha–kamra soros elrendezésében. Az első, utcára néző szobát *háznak*, vagy *első háznak* nevezték, amely a tisztaszoba funkcióját töltötte be, vagyis nem lakták az ott élők, hanem a hátsó, hasonlóan, de egyszerűbben berendezett szobát, a kamrát használták a mindennapokban. Az első szoba a vendégeknek, udvarlókknak, kitüntetett személyeknek volt fenntartva mint a család gazdagságának, valamint a házban lakó asszonyok és lányok kézügyessége bemutatásának színhelye. „*A szoba igazi rendeltetését csak a legszegényebb osztálynál szolgálja. Mihelyt több helyiségből áll a lakás, a család elhúzódik a másik szobába, melyet – híven egykori rendeltetéséhez – kamrának hívnak. A szoba aztán, mely többnyire az utca felőli végen van – tiszta vagy vendégszobává alakul s a család legfeljebb gyönyörködni jár be. A feltettebb holmik és értékek is ebben a szobában állanak. Ilyenek a vég vásznak, eladásra váró pálinka, szappantáblák. Sok helyen a vendégszoba mestergerendáján lógnak az oldalszalonnak, hogy a vendég lássa a jómódot.*”⁸ Jellemző volt, hogy a lakóépületen kívül, attól külön állóan a porta másik felén az utca felől külön nyárikonyhát, sütőházat építettek. Ehhez számos esetben – leginkább a tehetősebbek körében – egy szobát is toldottak, és egész évben ezt használták, míg a ház a vendégek fogadásának, az ünnepeknek, a reprezentációnak a terévé vált.

Terepmunkájának idejében mind az építkezés és lakáskultúra, mind a viselet dinamikus átalakulásban volt a Fekete-Körös völgyében, így Györffy István figyelme az ősi, archaikus jegyek kutatása közben kiterjedt a változás dokumentálására is. A gyűjtőút gazdag fotódokumentációjában párhuzamosan jelennek meg a Györffy által kutatott „*ősi*”, és a XX. század elején teret nyerő újítások, amelyek leírása szerint főleg az alföld felől érkeztek a magyarság közvetítésével a völgybe. A síkvidéki falvakban inkább szalmával, a hegyvidékiekben főként zsindelellyel fedett sátor-, vagy kontyolt, illetve csonkakontyos tetők mellett megjelennek alföldi hatásra a cseréppel fedett nyeregtetők. A régi típusú, kétoszlatú,

⁴ Györffy István: A Fekete-körös-völgyi magyarság viselete. Néprajzi Értesítő 1912. 1.

⁵ Györffy István: Dél-Bihar falvai és építkezése I. Néprajzi Értesítő 1915. 123.

⁶ Uo. 121.

⁷ Uo. 125.

⁸ Györffy István: Dél-Bihar falvai és építkezése II. Néprajzi Értesítő 1916. 105.

majd háromszatú házak mellett, amelyek merőlegesen állnak az utca vonalára, több felvételen látható már a legújabb típusú görbe ház, amely egy újabb szobával kiegészülve derékszögben fordul be az utcára, és a homlokzattal egybeépült falazott nagykapuval teljesen lezárja a portát. A korábban elsődleges építőanyagként használt fa megdrágulása maga után vonta az építőanyagok használatában bekövetkezett változást is, így a tapasztott boronafalú, talpas gerendaházakkal egy időben a vályogból és a kőből való építkezést is dokumentálhatta a kutató. A házakban az archaikusabb ácstechnikával készült bútortípusok, amelyek alacsonyabbak voltak, „*durván gyalult tölgyfadeszkából készültek és rovátkolt vagy körzővel vájt díszítéssel*” voltak cífrázva.⁹ Ezek többnyire csak a szegényebb román családoknál voltak fellelhetők, de a gyűjtés idején már az újabb típusú festett bútorok is kiveszőben voltak, és a legtöbb háznál Belényesen vásárolt asztalosbútort használtak.

Győrffy kutatásában külön figyelmet szentel a területre jellemző nagyméretű, teljesen a lakóépület oromzatáig felnyúló bádogborítású kapuknak. Ezeket legtöbbször mélyített pontozással kialakított geometrikus, esetleg növényi minták díszítik, számos esetben megőrkítve rajta ugyanezen technikával állítottójának (számos esetben egyben készítője is), a porta tulajdonosának és hitvesének nevét, valamint a készítés dátumát. A bádogborításoknak – amelyek díszítésével néhány évtizeddel később dr. Kós Károly külön kutatásban foglalkozott – Győrffy így fogalmazza meg funkcióját: „*Hanem ami a legjellegzetesebb, a kapu merevül be van borítva bádoggal. Ennek az a célja, hogy a fináncok be ne kucuskálhassanak, mert a nép pálinkafőzéssel foglalkozik.*”¹⁰

Az építkezés és házhaznátal mellett a viselet állt Győrffy István kutatásának fókuszában. A gyűjtött viseletdarabokon kívül számos fotó szemlélteti az ebben az időszakban az öltözködésben végbemenő változásokat az archaikustól a polgárosultabb darabokig. Az Alsó- és Felső-völgy települései ruházkozás szempontjából is jelentősen különböztek. Az alsó-völgyi települések lakói alföldi hatásra a századforduló időszakában már teljesen polgárosult öltözetet hordtak, míg a hegyek közt elzárttságban élők viseletét néhány újítás ellenére is a hagyományokhoz való ragaszkodás jellemezte. Elsősorban a férfiak őrizték meg az egyrétegű, inges-gatyás típusú, fehér vászonviseletet. Győrffy fotóin megfigyelhető a jellegzetes rövid derekú, bő ujjú ing. „*A felsővölgyi, különösen a tárkányi magyarság még a legősibb formájában viseli az inget. [...] Ennek az ujjja bősége egyenlő a derék hosszával. Ha felveszi a férfi, háta kilátszik belőle a derék rövidsége miatt.*”¹¹ Felsőruhaként az ugyancsak archaikusnak számító szűrposztóból készült ruhadarabokat vagy bőrruhát viseltek, jellemzően a hímezett bőrmellényt, a

Köröstárkányi magyar család (Győrffy István felvétele, 1911; Néprajzi Múzeum, F 13468)

⁹ Uo. 106.

¹⁰ Győrffy István: Dél-Bihar falvai és építkezése I. Néprajzi Értesítő 1915. 122.

¹¹ Győrffy István: A Feketekörös-völgyi magyarság viselete. Néprajzi Értesítő 1912. 4.

kuzsókot, amelynek használata minden korosztályra és nemre, téli és nyári időszakban egyaránt jellemző volt. „Legkedveltebb ruhadarabja e vidéknek a kuzsók. Ez ujjatlan, prêmes, hímzett juhbőrmellény, csak munkában nem viselik, de egyébként nyáron a legnagyobb melegben is rajtuk van.”¹²

A női viseletre már több újítás volt jellemző a XX. század első évtizedeiben a Felső-völgy falvaiban is. Ennek egyik legszembevetőbb példája, hogy a korábbi fehér vászonviselethez újabb viseletdarabok társultak, például a pendely és a kötény közé bekerült a szoknya, esetenként alsószoknyával együtt, a mellény és a kendő mellett pedig megjelent az újjas.

Másfél hónapos kutatóútja során Györffy közel négyszáz tárgyat gyűjtött (cserépedényeket, háztartási textíliákat, teljes viseleteket, asztalt, ládákat, és számos, a háztartásban és a gazdasági életben használt eszközt). A tárgyak mellett rajzokkal, huszonhat határ- és dülötérképpel és több mint 270 darab saját készítésű fotóval tért haza. Az utóbbiak között a hagyományos 13x18 cm-es üvegnegatívok mellett sztereofotókat és színes autochróm felvételeket találunk.

Györffy István fekete-körös-völgyi kutatásában – fotóanyagában kevésbé, tárgygyűjtésében erőteljesebben – és tanulmányaiban hangsúlyosan szerepel a dél-bihari román és magyar lakosság tárgyi kultúrájának párhuzamos vizsgálata. A több évszázados együttélés következtében a két népcsoport anyagi kultúrája kevésbé tért el egymástól, és a magyarok többsége beszélt románul, az asszimilációs folyamatok mégsem voltak jelentősek. Ez utóbbi jelenség magyarázatát Györffy a felekezeti elkülönülésben találta meg. „A vallás az áthidalhatatlan akadály, mely megakadályozza a kölcsönös beolvadást. Az oláhság (románság) görög katolikus, és görög keleti egyházhoz tartozik, a magyarság pedig református, csekély százalékban római katolikus és izraelita.”¹³

Györffy István fekete-körös-völgyi gyűjtése a néprajztudomány egyik korai meghatározó kutatásával vált, amely publikációiban, illetve későbbi összefoglaló munkákban – például *A magyarság néprajzában* – került feldolgozásra. Györffyyel egy időben Bartók Béla végzett népzenei gyűjtést ezen a területen, majd évtizedekkel később más jelentős kutatók – mint például dr. Kós Károly és Kósa László – munkája ad időben és tárgyban is még teljesebb képet a Fekete-Körös-völgy hagyományos kultúrájáról.

Gebauer Hanga

Három katonanóta a népdallá válás kezdetén

Mi a népdal? Bartók Béla először csak ezt a szellemes, ám elnagyolt, nem eléggé szabatos meghatározást adta: népdal az, amelyet *sokan, sokáig énekelnek*. Amikor már sok-sok gyűjtött dallam elemzéséből lehetett következtetést levonni, 1924-ben, tüzetesebb meghatározást fogalmazott meg: „mindazonk a parasztdallamoknak összessége, amelyek egy vagy több egységes stílushoz tartoznak”.

1.

A korszerű magyar népzene-kutatás Vikár Bélának, Bartók Bélának és Kodály Zoltánnak a XIX. és a XX. század fordulóján megkezdett gyűjtőmunkája első gyümölcsével, Bartók és Kodály *Nagyar népdalok énekhangra és zongorára* című gyűjteményével 1906 decemberében kezdődött. Ebben a két zeneszerző és népzene-kutató tíz-tíz népdalt tett közzé. Ám még ekkor sem volt népzene-nk legjobb ismerői előtt sem tüzetesen elhatárolható a kor népszerű magyar nótája, népies műdala a hiteles népzene-től. Bartók dalaai közé is becsúsztott egy: Szentirmay Elemérnek *Utca, utca, ég az utca...* kezdetű dala. Nem volt még tisztázva a népdal minden pontos ismérve, s ez a dallam, mint utóbb Kodály kimutatta, csere-misz népdallal rokon. Hogyan született Szentirmay fejében? – az alkotáslélektan megoldhatatlan rejtélye.

Csak évtizedekkel később szűrődtek le Bartókban (*A magyar népdal*, 1924) és Kodályban (*Zene = A magyarság néprajza*. 4. k. [1937]) a népzene törvényszerűségei. Ezek évtizedes gyűjtőmunkának, több

¹² Uo. 8.

¹³ Györffy István: Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáz év óta. Földrajzi Közlemények 43. 1915. 308.